

Розглядаючи хірургічні інструменти, знайдені при розкопках Ольвії, автор робить ряд висновків про розвиток медицини в грецьких містах-державах.

Серед найрізноманітніших галузей науки важливе місце займає медицина. Її сучасні досягнення підготовлені усім розвитком історії людства, поступовим вдосконаленням продуктивних сил і загальним процесом суспільного розвитку.

Населення, яке жило на території України, здавна було обізнане з медициною (лікування ран, опіків, засоби припинення кровотечі тощо). Археологічними джерелами засвідчені деякі хірургічні операції. Наприклад, трепанація черепа, ампутація кінцівок відомі вже в епоху мезоліту близько 10 тис. років тому з розкопок у Криму. Подібні операції були поширені як у бронзовому, так і в ранньому залізному віці¹.

Значного розвитку медицина досягла у країнах стародавнього світу. Її розвиток у Греції справедливо пов'язують з ім'ям Гіпократу — лікаря з м. Міропіса на о. Кос (кінець V — початок IV ст. до н. е.), якого по праву називають батьком медицини². У цей період відомі лікарі (скіфи за походженням) Анахарсіс і Токсаріс, заслужено уславлені в античних містах материкової Греції³. Значних успіхів досягла медицина, зокрема хірургія, у I ст. до н. е. у Римі. Вона пов'язана з такими іменами, як Асклепід, Гален, Цельс. Розвиток медичних знань у стародавній Греції та Римі сприяв їх поширенню в античних містах-державах Північного Причорномор'я.

Цінні свідчення про розвиток хірургії дають різноманітні медичні інструменти, виявлені археологічними дослідженнями. На жаль, вони й зараз майже неопубліковані. Завданням цієї статті є публікація хірургічних інструментів, що походять з розкопок одного з античних центрів Північного Причорномор'я — Ольвії і зберігаються в Державному історичному музеї УРСР. В колекції налічується понад 50 таких інструментів⁴. З друкованих праць, значення для характеристики античних медичних інструментів має трактат Цельса «Про медицину»⁵, де вміщено закінчений курс оперативної хірургії; дається уявлення про кісткову хірургію; наводяться засоби лікування багатьох хвороб; описуються деякі медичні інструменти та їх призначення.

На особливу увагу заслуговує спеціальна праця Л. А. Нейгебауера⁶, де розглядаються комплекси хірургічних і гігієнічних інструментів з розкопок римських міст Помпеї і Геркуланума, що загинули внаслідок вибуху вулкану Везувія у 79 р.

У наш час характеристиці античних медичних інструментів з різних країн Європи присвячена стаття С. І. Финогенової. В ній наводиться лише кілька інструментів з Херсонесу та Ольвії. На велику увагу заслуговує праця Є. І. Соломонік та А. І. Антонова⁸. Для опису

¹ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей.— М.— Л., 1965.— С. 173—174, 237—242.

² Баткис Г. А., Майстрах К. В. Медицина Античного мира // Сов. врач. журнал.— 1936.— № 17.— С. 1333.

³ Думка М. С. Про медицину скіфів.— К., 1960.— С. 3—103.

⁴ На жаль, частина з них була депаспортизована під час Великої Вітчизняної війни.

⁵ Цельс А. К. О медицине.— М., 1960.— С. 5—21.

⁶ Нейгебауер Л. А. О древних хирургических и гинеатрических инструментах, найденных в развалинах городов Помпей и Геркуланума // Варшавские ун-ские изв.— 1884.— № 4—5.— С. 64—125.

⁷ Финогенова С. И. Античные медицинские инструменты // СА.— 1967.— № 1.— С. 147—161.

⁸ Соломоник Э. И., Антонова И. П. Надгробие врачей из Античного Херсонеса // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 94—105.

Рис. 1. Форми зондів: 1 — однобічний; 2, 3, 5, 6, 7 — лопаткоподібні; 4 — ложкоподібний.

Ольвійських медичних інструментів використана класифікація, запропонована А. А. Нейгебауером. За призначенням інструменти з колекції музею можна поділити на кілька окремих груп: 1) ложечки; 2) зонди (однобічні, лопаткоподібні, вушні, з розщепленою лопаткою, у вигляді плоскої голки); 3) голки; 4) вилкоподібні та плоскі припікачі; 5) гачки; 6) пінцети; 7) інструмент у вигляді зубила; 8) інструмент для витягнення стріл. Більшість інструментів виготовлено з бронзи, деякі із срібла та кістки⁹. Всі вони невеликого розміру, досконалі, без зайвих прикрас, інколи мають фігурні потовщення, насічки для зручності користування. Здебільшого інструмент виконував декілька функцій.

Різноманітніші за призначенням зонди. Так, однобічний зонд має вигляд круглого в розрізі стрижня з потовщеним заокругленим (0,4 мм) кінцем (рис. 1, 1). Його могли використовувати для розширення звужених каналів та порожнин¹⁰.

Найбільшу кількість (9) становлять лопаткоподібні зонди (довжина 11,5—20 см) у вигляді круглого стрижня, головка якого нагадує форму оливкового плоду, а протилежний кінець — закінчується руків'ям у вигляді плоскої лопатки¹¹ (рис. 1, 2, 3, 5, 6, 7). Один із зондів має ложкоподібне руків'я, що за формою нагадує миртовий лист (рис. 1, 4). Такими зондами виконували багато різноманітних функцій: досліджувалися рани, протоки, ушкоджені кістки, розширювали звужені канали, застосовувалися як припікачі, гострі краї лопаток могли бути хірургічними ножами¹². Ложкоподібними кінцями інструментів видаляли гній та сторонні тіла з ран¹³.

⁹ *Наливкина М. А.* Костяные изделия из раскопок Ольвии 1935—1936 гг. // *Ольвия*.— 1940.— Т. 1.— С. 195; *Одесский археологический музей АН УССР*.— Киев, 1983.— С. 45; *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени.— Киев, 1974.— С. 137; *Блаватский В. Д.* Отчет о раскопках Пантикапея // *МИА*.— 1962.— № 103.— С. 61.— Рис. 46. 1—2.

¹⁰ *Нейгебауер Л. А.* Вказ. праця.— С. 71.

¹¹ *Бронзовий інструмент з плоскою лопаткою, який нагадує деякі наші зонди, знайдено в Тірітаці у 1983 р., Гайдукевич В. Ф.* Некрополи некоторых Боспорских городов // *МИА*.— 1959.— № 69.— С. 219.

¹² *Бернард А. А.* Значение Цельса в медицине и в частности в хирургии.— СПб, 1907.— С. 41, 118.

¹³ *Нейгебауер Л. А.* Вказ. праця.— С. 78—86.

Рис. 2. Типи інструментів: 1, 2 — ложечки; 3, 4 — вушні зонди; 5—7 — зонди з розщепленою лопаткою; 8 — інструмент для витягування наконечників стріл; 9, 10 — припікачі.

Чотири ложечки виготовлено з бронзи, срібла (рис. 1, 1, 2), кістки. Вони круглі (діаметр 2—4 мм), з вузьким довгим загостреним руків'ям. Ложечки були необхідним інструментом для лікаря, який готував ліки. Подібні їм відомі не тільки в Ольвії, а й у Пантікапеї.

Серед вушних зондів три виготовлено з бронзи (рис. 2, 3), два із срібла (рис. 1, 4). Бронзові інструменти мають вигляд загостреного стрижня з маленькою округлою (діаметром 0,3—04 мм) ложечкою. Аналогічний бронзовий зонд відомий з розкопок некрополя с. Золоте¹⁴ в Криму. У срібних зондів замість гострого кінця — петелька. Подібний інструмент походить з розкопок Тірітаки¹⁵. Такими зондами користувалися при видаленні сторонніх предметів з вузьких каналів, порожнини вуха (звідки їх назва)¹⁶. Можливо, такими інструментами могли видаляти каміння із сечового міхура¹⁷.

¹⁴ Корпусова В. Н. Некрополь Золоте.— Киев, 1983.— С. 118.— Табл. VI, 8.

¹⁵ Блаватский В. Д. Раскопки Тиритаки в 1933 г. // МИА.— 1941.— № 4.— С. 67.

¹⁶ Бернад А. А. Вказ. праця.— С. 34.

¹⁷ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 89—90.

Рис. 3. Типи інструментів: 1 — інструмент у вигляді зубила; 2—4 — гачки; 5 — зонд у вигляді плоскої голки; 6—8 — голки; 9—11 — ліщети.

До наступної групи інструментів відносяться шість зондів з розщепленою лопаткою (рис. 2, 5, 6, 7). В них фігурний стрижень з довгою (4—6 см), плоскою прямокутною розщепленою лопаткою: на другому кінці — кругла (0,3—0,4 см) або жолобчата ложечка. На думку сучасних лікарів такими інструментами могли користуватися при операціях на вуздечці язика та судинах*. Можливо, в давнину за їх допомогою (розщеплений край лопатки використовувався для розсування м'язів) могли видаляти з ран сторонні тіла, насамперед наконечники стріл. Ложечка могла виконувати функції вушного зонда. Подібні інструменти відомі лише на території Криму¹⁸.

Великі наконечники стріл могли витягувати бронзовим інструментом у вигляді круглого у розрізі стрижня, головка якого роздвоєна і, можливо, утворювала петлю, розташовану під кутом до стрижня. Руків'я має вигляд подвоєного гачка¹⁹ (рис. 2, 8).

* Широ вдячні за консультацію по визначенню інструментів зав. кафедрою оперативної хірургії медичного інституту м. Києва професору К. І. Кульчицькому.

¹⁸ Там же. — С. 125; Бернад А. А. Вказ. праця. — С. 94.

¹⁹ Петлюю захвачувалось вістря наконечника стріли і вилучалося з рани. Бернад А. А. Вказ. праця. — С. 95.

До припікачів належать шість вилокподібних і один плаский інструмент (рис. 1, 9, 10). Вилкоподібні являють собою круглий загострений стрижень, що закінчується вилкою (загальна довжина 10—16 см; довжина вилки 1,5—3 см). Загострений кінець міг вставлятись у дерев'яне руків'я. Такий же вилокподібний припікач походить з розкопок Ольвії²⁰. Плаский припікач має на кінці еліпсоподібну пласку лопатку. Ці інструменти використовувались для припікання як зовнішніх, так і деяких внутрішніх органів²¹.

У колекції є бронзовий зонд у вигляді довгої пласкої тупої голки (довжина 9 см), на широкому кінці якої є наскрізний отвір (рис. 3, 5). Він призначався для проведення лігатур та здійснення матерчатого дренивання при лікуванні запальних процесів²². Можливо, для цієї мети могли використовуватись і сім кістяних голок з нашої колекції, які за формою нагадують бронзовий зонд.

П'ять бронзових тонких гострих голок (довжина 6—10 см) (рис. 3, 6, 7, 8), напевно, застосовувались для накладання швів та лігатур²³.

У колекції є вісім вузьких та широких бронзових пінцетів (рис. 3, 9, 10, 11). Широкі пінцети мають плавно загнуті кінці, вузькі — прямі. Пінцети широко використовувались лікарями в офтальмохірургії, гінекології, урології, травматології тощо²⁴.

Найцікавішим є невеликий бронзовий інструмент, який за формою нагадує маленьке зубило (довжина 1,5 см) з руків'ям у вигляді круглого стрижня (рис. 3, 1). За свідченням сучасних лікарів таким інструментом можна було робити операції на кістках.

До медичних гачків належать чотири бронзові інструменти у вигляді довгих стрижнів (10—11 см) з невеликим загином на одному з кінців (рис. 3, 2, 3, 4). На другому кінці одного з цих інструментів збереглося потовщене руків'я (рис. 3, 2), яке могло служити зондом. На ручці іншого — залишки отвору (рис. 3, 3). Таким гачком можна було накладати лігатури. Функції гачків різноманітні. Вони служили для розширення ран, підняття кровоносних судин, видалення сторонніх тіл тощо²⁵.

Деякі медичні інструменти з колекції музею аналогічні інструментам з Пантікапея та Ольвії, що зберігаються у Державному Ермітажі²⁶ і в Одеському археологічному музеї²⁷. Подібні інструменти відомі також на території Італії, Болгарії, Югославії та ін.²⁸ Всі вони відносяться до I—III ст., що дозволяє датувати матеріали нашої колекції тим же часом.

Знахідки хірургічних інструментів засвідчують високий рівень розвитку античної медицини в грецьких містах-державках Північного Причорномор'я, зокрема, в Ольвії. Вони дають уяву про різноманітні операції, починаючи від найпростіших розчинень наривів до видалення катаракти та трепанації черепа.

Антична хірургія впливала на розвиток хірургії племен Степової і Лісостепової України, які мали постійні широкі економічні й культурні зв'язки з грецькими містами-колоніями. Про це свідчать знахідки

²⁰ Крапивина В. В. Отчет о раскопках участка Р—25 в 1982 г.—0—82/р—25/1273. ІА АН УРСР.

²¹ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 105, 125, 145.

²² Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 145.

²³ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 127, 131.

²⁴ Бернард А. А. Вказ. праця.— С. 75, 94, 179.

²⁵ Консультація професора К. І. Кульчицького.

²⁶ Нейгебауер Л. А. Вказ. праця.— С. 114—120.

²⁷ Висловлюю подяку співробітникам Державного Ермітажу З. А. Белемович, Н. З. Курніній, Б. С. Герцигер, які допомогли ознайомитися з музейними колекціями: лопаткоподібні зонди (ГЕ.П.1984, 45; П.1908, 95; П.1872, 188; П.1875, 153; в 388; в 1641; в 2112; в 1638); вушні зонди (ОГ 1902, 246; ОЛ 1911, 16676; ОЛ 1909, 16550); зонди у вигляді голки (в 1477). У великій кількості пінцети, гострі голки.

²⁸ Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья.— М., 1961.— С. 130.

медичних інструментів у Неаполі Скіфському²⁹, з Канівського району Черкаської області та Роменського району Сумської області³⁰.

Окремі форми хірургічних інструментів, у трохи зміненому вигляді, наприклад, зонди, голки, пінцети, гачки, ложечки збереглися до нашого часу і широко використовуються в сучасній медицині.

М. А. Хомчик

ХИРУРГИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИЗ ОЛЬВИИ

Статья посвящена публикации хирургических инструментов, найденных при раскопках города-государства Ольвии, хранящихся в Государственном историческом музее УССР. В коллекции музея их насчитывается свыше 50-и. Они представлены следующими группами: ложечки; зонды; иголки; прижигатели; крючки; пинцеты; инструмент в виде зубила; инструмент для удаления стрел. Инструменты датируются I—III вв.

Хирургические инструменты свидетельствуют о высоком развитии античной медицины в греческих городах-государствах, в частности в Ольвии. Они дают представление о разнообразных операциях, проводимых в древности. Некоторые формы этих инструментов (зонды, пинцеты, иглы, ложечки, крючки) в несколько измененном виде существуют в наше время и широко используются в современной медицине.

М. А. Khomchik

SURGICAL INSTRUMENTS FROM OLBIA

The paper is devoted to publication of surgical instruments found in excavations of the town-state Olbia. They are preserved at the State historical museum of the Ukrainian SSR. The collection includes above 50 instruments dated from the 1st-3d cent. and represented by the following groups: spoons; probes; needles; cauters; retractors; forceps; chisel-like instrument; arrow-removing instrument.

Surgical instruments confirm high level of antique medicine in Greek towns-states, in Olbia, in particular. They open various surgical operations carried out at ancient time. Some of those instruments (probes, forceps, needles, spoons, retractors), though changed in form, exist till the present and are widely used in contemporary medicine.

Одержано 11.04.90

²⁹ Блаватский В. Д. Рим. Введение, античная цивилизация.— М., 1973.— С. 149—150. Бензенгер Б. Н. Замечательная археологическая находка (Карманный хирургический набор III в. по Р. Х. // Тр. общ. врачей за 1882 г.— М., 1883 г.— С. 79—84; Финногена С. I. Вказ. праця.— С. 147—161.

³⁰ Думка М. С. Про медицину скіфів — К., 1960.— С. 16; Зберігаються у Державному історичному музеї УРСР: бронзові пінцети (інв. № Б40—107, Б40—220 — села Гришанці, Бобриня Канівського району Черкаської області); бронзовий гачок, руків'я якого служило розширювачем та припікачем (інв. № Б41—66 — Роменський район Сумської області).